

ДО 100-РІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ

СМОЛІЙ

Валерій Андрійович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України

ІСТОРІЯ Й АКАДЕМІЯ

Інтерв'ю з академіком В.А. Смолієм

— *Валерію Андрійовичу, 2018 р. позначений багатьма знаковими подіями, котрі продукують глибокі рефлексії як у царині історії України, так і на обширах української науки. Поміж них, безперечно, чільне місце посідає 100-річчя заснування НАН України. Хотілося б почути від Вас як історика з величезним і різноплановим фаховим досвідом про ту роль, яку відіграло створення Академії у нашій національній історії.*

— Передусім хочу підкреслити, що творення Української Академії Наук не варто розглядати виключно як один-єдиний і швидкоплинний акт 1918 р. Натомість доречно вести мову про плани та їх реалізацію щодо створення Академії, які виношували українські інтелектуали в імперіях Габсбургів і Романових протягом кількох десятиліть. Більше того, значення нашої Академії можемо оцінити повною мірою лише тоді, коли візьмемо до уваги той факт, що її утворення було неодмінною складовою процесу національного Відродження XIX — початку XX ст., або, як висловилися би сучасні дослідники, проекту винайдення чи конструювання української нації.

Варто нагадати, що саме «довге» XIX ст., метафорично назване віком націй і національних держав, відоме ще як століття потужних і багатоманітних модернізацій, які кардинально змінили політичну, економічну та культурну карту Європи. Недаремно протягом цього «довгого» сторіччя, верхню межу якого одні історики доводять до Першої світової війни, а інші — навіть до початку 1920-х років, монархічна Європа вірнопідданих, старої аристократії, вищих і нижчих станів поступово перетворювалася на Європу націй, національних держав і громадянських суспільств.

Із цієї перспективи перед українськими інтелектуалами на зламі XIX–XX ст. поставало надзвичайно складне й амбітне завдання — закласти потужні підвалини культури і духовності як своєрідного трампліна задля змагань за національну автоно-

мію і, врешті-решт, за державну самостійність. Але національний культурний простір не формується завдяки лише вольовим зусиллям або фінансовим інструментам окремих осіб, а потребує тривалої розбудови відповідної інституціональної мережі, плекання щонайменше кількох поколінь інтелектуалів, насамперед їхнього фахового рівня, професійної організації, прищеплення базових підвалин і ціннісних шарів свідомості, оперування актуальними дослідницькими стратегіями й дієвими концептуальними пропозиціями тощо. Не випадково проект культурного українства був якнайтісніше пов'язаний із планами щодо створення Академії, які від кінця XIX ст. виношувалися у межах Наукового товариства імені Шевченка як прообразу майбутньої національної академічної науки.

Однак слід наголосити, що плани створити українську Академію, а спершу — академічну друкарню як серцевину майбутньої спільноти протягом 1880-х років виношували й наддніпрянські інтелектуали — історик Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський, композитор Микола Лисенко, мовознавець Кость Михальчук, економіст Тадей Рильський, промисловець й інженер Василь Симиренко, лікар і перекладач Василь Вовк-Карачевський та ін.

Отже, боротьба за Академію була спільною справою українських інтелектуалів, штучно розділених кордонами тодішніх імперій. Саме в цьому розрізі варто розглядати і проект НТШ, який почастило реалізувати з огляду на більш ліберальну політичну атмосферу в монархії Габсбургів завдяки спільним зусиллям галичан і наддніпрянців.

Школи НТШ пройшли сотні осіб, а об'ємні томи видань цього товариства заклали фундаментальні засади для багатьох дисциплін і галузей української науки. Більше того, на початку XX ст. НТШ здобуло реноме неофіційної національної Академії, котре де-факто визнавали чимало іноземних учених і дослідницьких інституцій і, звичайно, не визнавали імперські уряди. Спроби розбудувати українське наукове життя тривали і на підросійській

Україні. Згадаємо, приміром, Українське наукове товариство у Києві, до якого М. Грушевський та його колеги намагалися перенести високі академічні стандарти НТШ.

Отже, для історика 1918 рік безперечно пов'язаний із вікопомною датою народження нашої Академії і водночас з усвідомленням і розумінням того, що вона не була принагідним подарунком долі за часів воєнної та революційної хуртовини. Натомість ця хронологічна межа увінчала тривалу боротьбу, суперечки кількох поколінь інтелектуалів за цю важливу складову українського національного проекту. Гадаю, що історія української академічної науки не вичерпується лише окресленим столітнім проміжком, а охоплює принаймні ще ряд десятиліть подвижницької і навіть жертвовної, героїчної праці наших великих попередників, багато з яких не могли навіть сподіватися на прижиттєве визнання в імперських середовищах, а працювали заради майбутнього України.

Таким чином, коли йдеться про роль Академії, мусимо досягнути незабутню унікальність хронологічної межі 1918 р. З одного боку, цей рубіж був наслідком успішно реалізованих задумів і навіть тріумфом, а в певному розумінні — духовною, моральною сатисфакцією для сотень українських учених, які зазнали багатьох утисків, лихоліть і поневірянь протягом попередніх десятиліть. З другого боку, 1918 рік став початком нового, хоч і дуже тернистого, часом вельми трагічного, як у сталінську добу, академічного життя, столітній ювілей якого ми нині будемо вшановувати та відзначати.

Не випадково за радянських часів цю дату намагалися замінити, наприклад, на 1919 р. Сенс цього був єдиним — відокремити академічну науку від загальних тенденцій національного розвитку, а натомість штучно прив'язати її до нового більшовицького режиму. Не випадково в СРСР був завжди затребуваний жупел так званого «націоналізму», яким постійно лякали і який навішували на українських учених, письменників, митців тощо. Адже українська наука була невід'ємним компонентом національного проекту, без якого він не міг бути реалізований.

— Ви як історик безперечно маєте власний погляд на конституювання Академії. На Вашу думку, в чому ж виявилися особливості формування української академічної спільноти, коли подивитися на процес її інституціоналізації у світлі того часу?

— Ви поставили дуже цікаве й неординарне запитання, котре передбачає, скоріше, не коротку відповідь, а розлогі студії і навіть спеціальні монографічні дослідження. На мою думку, академічний світ завжди був, є і буде розмаїтим, тобто складався, складається і буде складатися з різних типів і форм наукових спільнот. Звісно, кожна академічна спільнота має як свої переваги, досягнення, традиції, інституціональні моделі, зв'язки та комунікації, стиль керівництва, так і організаційні недоліки, стереотипи, інерційні складові мислення, вироблені тривалими практиками чи впливами культурного простору, тощо. Академічні спільноти, котрі здобули найбільші досягнення та міжнародне визнання, розглядаються як взірцеві приклади для наслідування чи запозичення їхнього досвіду, інституціональних рішень, організаційних моделей, базових концептуальних пропозицій і т.ін.

На початку ХХ ст., особливо за часів української революції 1917–1921 рр., перед батьками-засновниками постало питання: який тип академічної спільноти обрати за взірцеві для конструювання нової Академії? На той час найкращими вважалися німецька і французька моделі академічної науки, кожна з яких спиралася на давні традиції та розбудовані організаційні структури. Більше того, французькі і німецькі впливи у тому чи іншому вигляді позначалися протягом усього ХІХ ст. на територіях майже всіх країн Європи (зокрема й в українських землях).

Вочевидь, не варто дивуватися, що в Україні були прихильники як німецького, так і французького досвіду, зокрема науковці, виховані в німецькій або французькій інтелектуальній культурі. Та насправді, не можна просто взяти й скалькувати чийось успішну модель, впровадивши її у своє наукове життя, позаяк існує власне соціо- й етнокультурне середовище, політичні та економічні передумови, наукові тра-

диції, своєрідні обриси конкуруючих генерацій інтелектуалів, неповторні шари культурної свідомості і ще сотні, тисячі малих і великих факторів, які даються взнаки не одразу, а з плином часу та у процесі тривалих трансформацій. Тому організаційні сегменти, інституціональну мережу, наукову комунікацію, управлінські алгоритми, провідні конфігурації дослідницьких практик і циклів доводиться вибудовувати все ж таки інакше, ніж це склалося у вподобаній або взірцевій моделі. Звісно, так сталося і з творенням нашої Академії.

Первісна інституціональна модель ВУАН значною мірою наслідувала французький взірцеві — академічна спільнота широкого типу з розгалуженою та багаторівневою структурою інституцій і установ. За великим рахунком, така академічна спільнота претендувала на те, щоб стати потужним і навіть монолітним, домінуючим центром загальнонаціонального інтелектуального, а певною мірою й культурного життя з виразним соціогуманітарним рефреном. Адже французька інтелектуальна культура була нерозривно пов'язана не тільки з мистецтвом, а й із витонченою культурою поетичного та прозового слова. Не випадково, коли ми згадуємо про французьку інтелектуальну культуру, то зазвичай апелюємо до її експресії, неповторних поетичних асоціацій і яскравих форм творчих проявів. Водночас французька інституціональна мережа здебільшого формувалася на засадах широкої наукової асоціації, котра включала різноманітні і навіть різнорідні сегменти.

Натомість німецьку академічну спільноту здебільшого пов'язували з Берлінською Академією наук та її батьком-фундатором, знаним філософом-раціоналістом і математиком Г.-В. Лейбніцом. Цю модель — централістично-ієрархічну з виразно окресленою спеціалізацією свого часу наслідувала чи запозичила Санкт-Петербурзька (пізніше Російська) Академія. Багато українських інтелектуалів початку ХХ ст. сприймали німецьку модель як централістично-елітарну і навіть аристократичну, тобто зорієнтовану здебільшого на вищі верстви суспільства.

Якщо згадати революційні виклики початку ХХ ст., то вповні природно, що французька академічна спільнота сприймалася багатьма українськими вченими як кращий взірць для наслідування. Проте дійсність, як завжди, виявилася більш складною, розмаїтою і, якщо хочете, більш живою та гнучкою, ніж хрестоматійні моделі чи взірцеві приклади. Найкраще про це свідчать саморефлексії українських інтелектуалів середини 1920-х років, які намагалися порівняти, точніше досягнути ту будову ВАУН, котра склалася на той час.

Ці самоспостереження чи самоосягнення виявили не зовсім очікувані результати, зафіксовані у науковій хроніці. На думку тодішніх дописувачів, ВАУН з її трьома відділами — історично-філологічним, фізично-математичним і соціально-економічним, які склалися з багатьох комісій, кафедр, інститутів, кабінетів, музеїв, товариств, здебільшого виявилася схожою з французьким взірцем, але в певних інституціональних рисах більше тяжіла до бельгійської або навіть голландської Академії. Адже ці академічні спільноти послідовно конструювалися на засадах багатоманітної, багаторівневої наукової асоціації.

Втім, у дійсності постала оригінальна шестирівнева інституціональна система ВАУН — кабінет / комісія / кафедра / цикл / відділ / президія, котра помітно відрізнялася від європейських взірців. Така інституціональна мережа доволі успішно функціонувала в Академії протягом 1920-х років, хоч і неодноразово спричиняла гострі критичні зауваження з боку ряду вчених. Але коли взяти до уваги той величезний науковий доробок молодії української академічної спільноти протягом цього пореволюційного «золотого десятиліття», попри постійні економічні злигодні, вічні фінансові негаразди, зростаючий політичний тиск і посилену ідеологізацію культурного життя, то можемо зробити висновок — принцип суцільної асоціації чи асоціативного взаємодоповнення різнотипних осередків виявився дуже вдалим інституціональним рішенням 1920-х років, яке «спрацювало» на відмінно.

У наш столітній ювілей маємо неодмінно згадати вдячним, теплим словом фундаторів Академії за їхню організаційну мудрість. Адже вони не піддалася нав'язливим новаціям технократичної моди та централістичним спокусам початку ХХ ст., оскільки чудово розуміли значення соціогуманітарного знання та відповідних каналів його циркуляції у тогочасному суспільстві. На превеликий жаль, у міру радянської Академії та наростання політичних репресій, засади наукової асоціації заступила директивна й адміністративна централізація. Та це вже інша сторінка складної і драматичної історії Академії.

— Нині у переддень академічного ювілею представники багатьох фахових корпорацій кожен по-своєму оцінюють власне призначення чи місце в академічній науці, зокрема у столітній ретроспективі. На Вашу думку, яке місце історія як наука посідала в українському суспільстві 1920-х років?

— Ландшафт академічної науки завжди був нерівномірним і вповні очевидно, що чимало соціокультурних викликів, інтелектуальних новацій, культурних віянь сприймалося, оцінювалося та розглядалося вченими у розрізі власної фахової спеціалізації. Та, гадаю, ми істотно спростили і викривили б історію науки, коли б штучно ізолювали чи поділили інтелектуалів лише за їхніми фаховими чи професійними «квартирами», позаяк було спільне усвідомлення нових пізнавальних ситуацій, які динамічно розгорталися у перші десятиліття ХХ ст.

Передусім, кардинально змінювалася звична соціокультурна конфігурація світу ХІХ ст., котру з усіх боків розмивали промислова індустріалізація, масована політизація, соціалізація, інтернаціоналізація, а у багатьох аспектах дегуманізація суспільного буття, поширення соціалістичних і ліберальних доктрин, зокрема морально-етичних настанов у вигляді прагматичного індивідуалізму або, навпаки, примарного колективізму, гостре міжнародне протиборство великих колоніальних імперій, яке врешті-решт «увінчалася» Першою світовою

катастрофою та величезними революційними потрясіннями.

Втім, на теренах тогочасного академічного світу відбувалися масштабні і навіть знакові метаморфози, котрі у чомусь перегукувалися з соціокультурними перетвореннями початку ХХ ст. Стара класична наука, успадкована від ХІХ ст., дедалі більше набувала неklasичних, нетрадиційних форм і рис, що докорінно перекроювало усталений ландшафт знання, зокрема у сфері соціогуманітарного, історичного пізнання. Приміром М. Грушевський, якому 1924 р. довелося зробити, мабуть, найскладніший вибір у своєму житті щодо повернення до радянської України, порівнював трансформації, що відбувалися на ниві гуманістичних і суспільних наук, з епохальними відкриттями фізика А. Ейнштейна, удостоєного Нобелівської премії 1921 р. Причому автор монументальної «Історії України-Руси» гадав, що ці зрушення, хоч і не мали такого гучного суспільного резонансу, як відкриття А. Ейнштейна, проте були вповні співмірними за методологічними і теоретичними наслідками у царині трансформації соціогуманітарного, передусім історичного знання. Що ж мав на увазі найвидатніший український історик?

Класична наука відводила Історії традиційне і досить утилітарне призначення або Дорадницю просвіченого розуму, або вічно моралізуючої Вчительки життя, або принагідної Супутниці словесної творчості та романтичної Музи письменства, врешті-решт, заангажованої політичної Візіонерки, котра висвітлювала теми національного чи державно-політичного буття. Натомість неklasична наука висунула нові пізнавальні запити — про соціальне, економічне, господарсько-матеріальне, духовне та культурне буття людини, її мислення, почуття й життя у різноманітних, структурованих суспільних колективах. Інакше кажучи, неklasичні трансформації знання впритул наблизили до того, що Клію мала стати Наукою про історичну людину, її надії та сподівання, мислення, свідомість, ціннісні настанови, світоглядні переконання та низку інших життєвих реакцій у часі та просторі. Афористично

кажучи, неklasичне знання апелювало до того, щоб відкрити й досягнути різноманітні площини, середовища та світи історичної Людини.

У 1920-ті роки відповіді на ці виклики та запити намагалися відшукати у сфері соціологізації історії та гуманістичних дисциплін, суцільної інструменталізації дослідницьких стратегій у річищі неокантіанства, феноменології тощо. М. Грушевський був одним із перших українських інтелектуалів, які усвідомили те, що післявоєнні реалії не тільки перекроїли тогочасний світовий устрій, а й істотно змінили вимоги та навіть базові стандарти продукування соціогуманітарного, насамперед історичного знання.

Недаремно саме М. Грушевський заснував 1919 р. Український соціологічний інститут. Але навіть визнаний провідник української науки та фундатор інституції нового типу не міг повноцінно розгорнути її діяльність в умовах еміграції. Гадаю, що саме усвідомлення чи досягнення тих знакових неklasичних трансформацій знання кінець-кінцем і змусило М. Грушевського зробити складний і драматичний, а в певному розумінні навіть жертвний вибір на користь національної науки і повернутися до України.

Отож, М. Грушевський прагнув істотно піднести роль історичного, соціогуманітарного знання на обширах ВУАН у світлі нових викликів і настанов. Завдяки його ініціативі та наполегливості були започатковані й активно функціонували історичні комісії, інституції, періодичні та серійні видання. Більше того, один із нереалізованих задумів М. Грушевського був пов'язаний із проектом 1928 р., який передбачав створення Українського історичного інституту. Щиро тішуся з того, що цей інституціональний проект був предтечею, точніше одним із перших організаційних планів-макетів спеціалізованої наукової інституції з історії України, котру нині репрезентує Інститут історії України.

Однак М. Грушевському не судилося побачити реалізованим свій задум. Плани найвизначнішого українського історика були поховані тодішнім режимом. Тому у столітній

ювілей Академії мусимо пам'ятати, що М. Грушевський був не тільки автором-творцем великого українського історичного нарративу, а й новатором-організатором у середовищі нашої академічної спільноти.

— Валерію Андрійовичу, а наскільки змінилося сучасне призначення історії, порівняно, наприклад, зі згаданим «золотим десятиліттям», коли розгорнулося інституціональне творення ВУАН?

— Якщо порівнювати пізнавальні ситуації, котрі розгорталися на початку ХХ ст., із нашою сучасністю, то, звичайно, віднаходимо чимало подібних або схожих тенденцій, прикмет, явищ і процесів, які хоч-не-хоч нав'язують компаративні запити та порівняльні паралелі. Чимдалі сильніше змінюються соціокультурні координати світового устрою, зростає диференціація, сегментація і, заразом, інтердисциплінарність загального ландшафту знання, підвищується тотальність і швидкість розгортання нових економічних, соціальних, культурних процесів, але першорядним є те, що нині, як і на початку 1920-х років, добігла кінця попередня історична доба. Найпершим доказом цього є численні спроби новітнього осмислення сучасного історичного часу, котрий сприймається вже не як пострадянська епоха, а як доба із зовсім іншою темпоральністю й соціокультурною конфігурацією.

Та побутують і принципові відмінності, пов'язані з глобалізацією світу і очевидною й прихованою синхронізацією багатьох процесів і явищ, віртуальними, цифровими, комунікаційними та багатоманітними технологічними досягненнями сучасності, котрі в тому чи іншому вигляді транслюються до всіх наукових дисциплін і галузей. На мою думку, в такому світлі говорити про якесь єдине та визначальне призначення Історії невірно, позаяк це нав'язує схематичне, однобічне і заангажоване бачення нашого фаху. Натомість гадаю, що варто вести мову про низку версіальних, варіативних, взаємодоповнюючих ролей Історії в сучасному українському суспільстві. Йдеться про антропологічні, мультикультурні, багатовимірні,

транснаціональні, національні, регіональні стратегії концептуалізації, репрезентації та популяризації історії України, проте з незмінним акцентуванням на тому, що це наша спільна територіальна чи просторова минувшина.

Гадаю, що нинішні дослідження мають бути скеровані не тільки на відтворення та осягнення різноманітних просторів і світів історичної Людини, а й на вироблення алгоритмів самостійного мислення, вільного оперування інформацією та її критичного сприйняття сучасною Особистістю. Тим більше, що новітня історична доба вирізняється не тільки масштабною кризою політики мультикультурності, людської толерантності і гуманістичних цінностей, а й багатьма доленосними викликами, котрі почали викристалізовуватися як на політичній та економічній, так і на культурній та інтелектуальній карті світу. Тому сучасний історик має бути і пильним дослідником-аналітиком із доскональними методиками архівної та джерелознавчої евристики, критики й інтерпретації фактографічного матеріалу, і проникливим вченим-концептуалістом зі здатністю до тонких культурологічних спостережень і широких філософських рефлексій, і талановитим автором-популяризатором, який може представити, викласти знання в цікавому, самобутньому форматі, спроможному заінтригувати, зацікавити читацький загал.

— Ви неодноразово згадували про різні покоління українських учених, особливо про генерацію 1920-х років та її внесок у творення Академії. Яким Ви уявляєте колективний портрет українських учених, котрі були творцями та сучасниками ВУАН?

— Насамперед зауважу, що варто вести мову про різні діючі генерації українських інтелектуалів на науковій авансцені за будь-яких часів, зокрема і в добу творення нашої Академії. Тим більше, що тодішня академічна спільнота у різний спосіб залучила до співпраці багатьох українських учених, у тому числі й поза межами радянської України, наприклад у роботі в комісіях, спільних проектах або як дописувачів до академічних журналів і видань. Тому

просопографічна палітра академічної спільноти 1920-х років була досить неоднорідною, позаяк її репрезентувало щонайменше три покоління українських учених.

Безперечно роль батьків-засновників, свого роду законодавців буття академічної спільноти відіграло найстарше покоління інтелектуалів, які сформувалися та досягли поважного професійного становища ще в межах імперського культурного поля. Поміж них були перші академіки, як-от історики Дмитро Багалій і Орест Левицький, сходознавець Агатангел Кримський, літературознавець Микола Петров, природознавець Володимир Вернадський, економісти Михайло Туган-Барановський і Володимир Косинський, лінгвіст Степан Смаль-Стоцький, геолог і географ Павло Тутковський, біолог Микола Кащенко, інженер-механік Степан Тимошенко, правник Федір Тарановський. До цього кола варто зарахувати й академіків Михайла Грушевського, Миколу Василенка, Сергія Єфремова та низку інших видатних учених, які долучилися до академічної спільноти.

Однак тодішню Академію неможливо уявити без учених, так би мовити, середнього покоління. Скажімо, достатньо згадати лише одного історика, академіка Михайла Слабченка з його піонерськими студіями на ниві економічної та соціальної історії України, навколо яких сформувалася наукова школа одеських істориків.

Та найбільші перспективи були пов'язані з наймолодшою генерацією вчених-гуманітаріїв, яка незабаром мала перетворитися на справжнє сузір'я зірок першої величини. Ось лише невеликий перелік самобутніх науковців із генерації 1920-х років, які спливають у пам'яті, — Олексій Баранович, Йосип Гермайзе, Катерина Грушевська, Василь Дубровський, Олександр Оглоблін, Наталія Мірза-Авак'янц, Лев Окіншевич, Віктор Романовський, Микола Ткаченко, Володимир Міяковський, Сергій Шамрай і чимало інших імен, яких історики перевідкрили чи повернули з мороку забуття від початку 1990-х років.

Наприклад, журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», котрий редакту-

вала К. Грушевська, перетворився на поважний антропологічний і етнологічний часопис, що відображав передові тенденції та досягнення європейської і навіть світової соціогуманітаристики. На його сторінках розглядалися й аналізувалися концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії таких знакових учених початку ХХ ст., як Франц Боас, Еміль Дюркгайм, Люсьєн Леві-Брюль, Зигмунд Фройд і багатьох інших.

Зрештою, просопографічна палітра Академії, навіть коли йдеться про гуманітарні та суспільні науки, була напрочуд насиченою, багатою і сповненою цілою гамою кольорів. Адже її репрезентували найрізноманітніші типи учених, наприклад визнаний метр-енциклопедист М. Грушевський, нестримний і палкий генератор ідей і візій М. Слабченко, літературознавець-універсал С. Єфремов — науковець із дивовижною, просто-таки фантастичною працездатністю і незвичайним розмаїттям наукових інтересів на полі літератури, культури, шевченкознавства, палкий прибічник соціологізації історії права і вправний адміністратор-розпорядник академічного видавництва Л. Окіншевич, історик-архівіст, талановитий організатор архівної справи та дослідник із проникливими культурологічними рефлексіями В. Міяковський, історик-схознавець й організатор різноманітних краєзнавчих, музеєзнавчих практик на Чернігівщині В. Дубровський і чимало інших самобутніх інтелектуалів.

Звісно, взаємини між ученими в усі часи склалися непросто, позаяк йшлося про дуже амбітних, сильних, складних, а почасти суперечливих особистостей, які були великими науковцями і, водночас, звичайними людьми зі своїми чеснотами та вадами. Не слід забувати, що більшовицька влада протягом 1920-х років постійно зазіхала на самоврядність і колегіальний стиль управління ВУАН і докладала чимало зусиль, щоб розпалити суперечки та чвари між провідними вченими, а часто і безпосередньо втручалася у справи Академії.

Так, у 1921 р. Академія обрала свого президента — визначного історика права Миколу

Василенка. Та наркомат освіти принципово не затверджував історика, позаяк закидав йому те, що він очолював Міністерство освіти за часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Відтак академік М. Василенко був змушений наступного року добровільно-примусово подати у відставку, а у 1924 р. його засудили на десять років позбавлення волі за сфабрикованою справою.

Більше того, функціонери та призначені адміністратори науки проводили так звану «поліцентричну» політику знання, зокрема в «ручному режимі» розподіляли ресурси між різними центрами, передусім Харковом, Києвом, Катеринославом (нині м. Дніпро), Одесою. Така політика суттєво підважувала функціонування ВУАН як загальнонаціональної асоціації вчених, в якій поточні проблеми вирішувалися здебільшого колегіально. Та найголовніше те, що ця нав'язана «багатоцентричність» продукувала вічне суперництво між провідними інтелектуалами за доступ до фінансових ресурсів і організаційних можливостей, яке накладалося на особисті амбіції, мотиви й зацікавлення.

Це згенерувало ряд відомих конфліктів академіків Д. Багалія, М. Грушевського, С. Єфремова, А. Кримського, М. Слабченка, М. Яворського та інших, які розгорталися в інституціональній площині, науковій комунікації і навіть повсякденному житті Академії. Не випадково, що такі конфлікти особливо загострилися протягом другої половини 1920-х років, коли влада повела систематичний наступ на ВУАН. За гіркою іронією долі, практично кожен із академіків тою чи іншою мірою вів власний «танок» із республіканською владою.

Втім, до честі українських учених слід відзначити, що більшість із них усвідомила та чесно визнала свої помилки чи, так би мовити, людські гріхи.

Отож колективну чи просопографічну палітру української академічної спільноти 1920-х років не варто репрезентувати виключно у чорно-білому чи рожевому плані, позаяк вона містила всю гаму фарб і відтінків, суперечностей, викликів, упереджень, творчих досягнень

і прорахунків, які були властиві тогочасній творчій особистості.

— З Вашої розповіді вимальовується досить складна палітра буття Академії на зорі її існування, тож мимоволі постає питання про складні і трагічні життєві колізії вчених, їхні творчі потуги та тодішнє повсякдення.

— Життя кожного українського інтелектуала тою чи іншою мірою адсорбувало та відображало руйнівні метаморфози ХХ ст., метафорично названого з легкої руки британського історика Ерика Гобсбаума «віком екстремізму» або «епохою крайнощів». Звичайно, ці процеси по-різному відобразилися у життєвих історіях українських учених. Їх не можна зводити лише до переломлення або віддзеркалення соціокультурних трансформацій, масштабних політичних та ідеологічних кампаній. Кожна творча особистість мала свою неповторну, унікальну палітру віх, досягнень, невдач, пошуків, креативних експериментів і злетів думки, а також приватну, службово-офіційну, наукову, комунікаційну та низку інших переплетених між собою площин буття.

Пореволюційні 1920-ті роки були дуже складним часом в інтелектуальному, духовному та культурному сенсі. З одного боку, ширилися настрої постреволюційного романтизму та піднесення, котрі продукували амбітні й яскраві творчі проекти. Скажімо, М. Слабченко планував створення великої десятитомної праці про історію господарства України від доби Хмельниччини до Першої світової війни, з якої опублікував половину томів. З іншого боку, чимдалі сильніше відчувалося розчарування та невдоволення найрізноманітніших верств українського суспільства політикою існуючого режиму, зокрема й українських учених. Почитайте, наприклад, щоденники академіка С. Єфремова, в яких колоритно, образно, художньо описано ті почування та настрої, котрі циркулювали в академічній спільноті 1920-х років, зокрема як скептично-негативно сприймалися урядові «новації» та партійні рішення.

Не варто забувати й про сутужні обставини та умови повсякденного життя тогочасних учених, про які маємо безліч свідчень із архівних джерел. Більше того, промовистим є навіть зовнішній вигляд тодішнього академічного діловодства. Адже документи часто-густо писалися, рідше друкувалися, на зворотах старих використаних дореволюційних паперів, які скріплялися дрібними заржавілими цвяхами... Від червня до грудня 1921 р., тобто протягом більш як шести місяців, співробітники і навіть дійсні члени Академії не отримували жодної копійки (лише нерегулярно одержували вбогий академічний пайок — 30–60 фунтів житньої та 3–5 фунтів пшеничної муки, інколи трохи крупи, м'яса та махорки). Здається, один фунт як міра ваги у Російській імперії та революційній Росії приблизно дорівнював трохи більше, ніж 0,4 кг. Тож можна уявити рівень «достатку» науковців. Щоправда, іноді від суцільних злигоднів рятували закордонні посылки, котрі надходили здебільшого від американських благодійних товариств і вміст яких ділився між співробітниками Академії. У щоденникових нотатках С. Єфремова та споминах інших учених добре показано, як тодішні науковці намагалися привести у хоча б більш-менш пристойний стан залишки того одягу, котрий лишився від дореволюційних часів. Адже вони морально потерпали від свого обшарпаного зовнішнього вигляду, коли випадала рідкісна нагода зустрітися з іноземними колегами чи відвідати владні коридори.

До того ж протягом 1920-х років Академія проводила «вічну» боротьбу за штати, котрі будь-що-будь намагалися урізати. Становище ускладнювалося й через те, що від грудня 1919 р. столиця радянської України була перенесена до Харкова, а установи, інституції та президія ВУАН здебільшого лишалися у Києві. Відтак місцева влада часто-густо повністю ігнорувала проблеми та потреби Академії — мовляв, нічого не знаємо, звертайтеся до столиці. Тим більше, що формувалася нова вертикаль партійної та радянської бюрократії. Під показним флером декларативних революційних гасел конкретна проблема часто за-

говорювалася, а потім відкладалася у «довгу шухляду» або взагалі ігнорувалася. Тому академічні питання могли розглядатися у Харкові місяцями й роками, хоча на високих партійних форумах повсякчас ішлося про нечувану опіку та підтримку науки. Внаслідок такої «опіки» в Академії побутувала практика виплат залежно від фінансових можливостей. Розмір виплат у 40, 20 або навіть 10% повної ставки співробітників був буденним явищем початку 1920-х років.

Отже, коли ми говоримо про «золоте десятиліття», то передусім мусимо наголосити, що воно у жодному разі не було «золотим» у розумінні рівня життя і умов праці. Натомість можемо аргументовано ствердити, що саме відносна чи навіть паліативна академічна свобода й уможливила той величезний творчий сплеск 1920-х років. Справжніми героями та подвижниками нашої науки були українські інтелектуали, більшість з яких згодом поглинув страшний молох сталінських репресій.

— Валерію Андрійовичу, насамкінець хотілося б повернутися на початок нашої розмови. У зв'язку з цим децю несподіване запитання: що для Вас особисто означає Академія?

— Мабуть, це питання, на яке неможливо дати однозначну та вичерпну відповідь, оскільки з Академією, по суті, пов'язане все моє життя та праця. Та якщо дошукуватися справжнього сенсу буття будь-якої академічної спільноти, то варто звернутися до античних витоків. Адже сама назва Академія за античними переказами пов'язана із філософською школою Платона, що розміщувалася у священній діброві на околиці давніх Афін, де був начебто похований міфічний герой Академ. Власне, саме тому Академія Платона асоціювалася з місцем-осідком, точніше людським осередком, колективом для збереження, охорони й передачі знання. Та найголовніше те, що ця спільнота мислителів постала саме в давній Греції, котра виплекала високу Культуру та полісного Громадянина з сильним, незалежним мисленням, який потребував критичного, незаангажовано-

го, достовірного, як на ті часи, знання. У цьому розумінні Академія була своєрідним мірилом зрілості, досконалості і навіть гармонійності давньогрецького суспільства з його багатющою й розмаїтою полісною історією. У XV ст. платонівську Академію відновили у Флоренції. На той час вона репрезентувала найкращі традиції ренесансного знання та людського гуманізму доби Відродження, котрі заклали

підвалини практично для всіх європейських академічних спільнот.

Насамкінець хотілося б висловити побажання, щоб у столітній ювілей нашої Академії влада і суспільство замислювалися, переймалися, опікувалися не лише суто приземленими, утилітарними та прагматичними проблемами ціни і вартості, а й більш високими культурними та інтелектуальними потребами.